

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 298 - ci (sentyabr 2010 - sentyabr 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılmalı yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

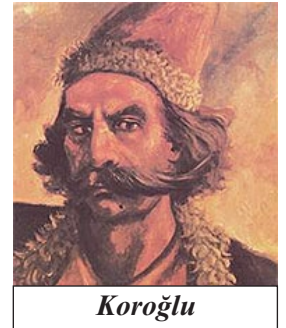
Ənənə, kollektiv yaddaş və tarix

Sürətlə dəyişən dünyada ənənəyə, yəni müəyyən sabitliyə, rahatlığa ehtiyac duyulur. Ənənə həm günümüzdə görünən izləri ilə, həm də hissi-emosional yolla keçmişi bu günə bağlayır. Adətlərin bəzisini, zəruri dəyişmələrlə, ənənəyə çevirmək olur. Keçmişdən indiki zamana gəlib çatmış müəyyən inanclar, dəyərlər, adətlər və davranış normaları təkrar oluna-oluna ənənəyə çevrilir. Hətta keçmiş, “dəbdən düşmüş” düşüncə tərzində də, gücünün azalmasına baxmayaraq tamam yox olmur, yaşamaqda davam edir. Ənənə keçmişin gücü deməkdir, “keçmiş davam edir” deməkdir. Ənənə donub qalmır, çağdaş dövrün ideologiyasına uyğunlaşdırılır. Tarixçilər sanki keçmişi bərpa edirlər, amma onlar keçmişin hələ yaşamaqda olan hakimiyyəti ilə də qarşılaşır və bunu nəzərə almalı olurlar.

Tarix yaddaşın məhz bu yolla canlandırılması və yenidən tamamlanmasıdır. Lakin bu, fərdin yaddaşı deyil, kollektiv yaddaşdır, “xalqın yaddaşı”dır. Cəmiyyətin rəsmi yaddaşı inşa olunur (elmlilik donuna bürünərək), yeni keçmiş yaradılır və bunu bu günün milli, siyasi, ideoloji memar və inşaatçıları edir. Mövcud ənənə çox zaman qədim ənənələrin özü və ya davamı deyil. Yalanlar təkrarlanıb əfsanə olur, əfsanələr danışılır, yazıya keçir, ayaq açır, təkrarlana-

təkrarlana ənənəyə çevrilir. Lakin, “yeni” ənənələrin rəsmi kökü də ola bilər, onlar unudulmuş ənənələrin yenidən canlandırılması olaraq “təbii” təsir bağışlaya bilər. Tarix “ənənələrin kəşfi”dir (E. Hobsbawm).¹

“Koroğlu” dastanının baş qəhrəmanı Osmanlı dövrünün rəsmi sənədlərində və qismən də Türkiyə Cümhuriyyəti zamanı yolkəsən, quldur kimi tanınır və tanınırdı. Sovet Azərbaycanında isə Koroğlu məzmların müdafiəçisi, böyük xalq qəhrəmanı kimi tərənnüm olunurdu. Azərbaycanlıların ən sevdiyi dastan “Koroğlu” idi. Bu, həm aşiq məclislərində, həm orta və ali məktəblərdə, elm ocaqlarında, radio və televiziya, kino və incəsənətdə özünü çox güclü şəkildə büruzə verirdi. Dastanın M. Təhmasib tərəfindən tərtib edilmiş variantında “Koroğlunun qocalığı” qolunda Koroğlu qoca vaxtında da sakit həyat keçirmək istəmədiyini (həmçinin buna məcbur edildiyini) dilə gətirərək deyir: “Nə qədər ki xotkarlar, padşahlar, paşalar, xanlar bu namərd dünyada ağalığ eləyirlər, mən Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəyəm. Nə qədər ki, onlar var, biz də varıq!” Bu, həmçi-

Koroğlu

¹Ənənə və tarix haqqında bax: E. Hobsbawm, T. Ranger. The Invention of Tradition. Cambridge University Press, 1992

nin folklorun yazıya alınması, şifahi mədəniyyətdən yazılı mədəniyyətə (bu halda çap mədəniyyətinə) keçid zamanı kollektiv yaddaşda baş verən dəyişmələrə də işarədir. Yazıya köçürülmə ilə dastanın danışq və ifa mədəniyyətinə xas olan rəngarəngliyə son qoyuldu və ya ən azı böyük zərbə vuruldu (bu rəngarənglik aşıqlarda xeyli qalsa da). Yazı bir çox fərdi yaddaşların sistemləşib kollektiv yaddaşla keçməsinə mühüm dərəcədə gücləndirdi. Yazıya qədərki yaddaş unudulub yox ola bilər və ya arası kəsilib sonra sanki yenidən doğula bilər, daha doğrusu, yeni çalarlarla geri qaytarıla bilər. “Koroğlu” dastanını əsasən davamlı, kəsintisiz tarixi-kollektiv yaddaşla, “Dədəm Qorqud kitabı”nı isə kəsilmiş, qırılmış, unudulmuş kollektiv yaddaşın yenidən bərpasına misal olaraq göstərmək mümkündür.

Babək

Bənzər parlaq misal olaraq tarixi **Babək** hərəkatının və Babək surətinin İran və ərəb, xüsusilə Azərbaycan tarixçiliyində müxtəlif rənglərlə yazılmasını göstərmək olar. Sovet Azərbaycanında (və bütövlükdə sovet tarixşünaslığında) Babək yadelli işğalçılara qarşı böyük üsyan qaldıran, iyirmi ilə yaxın Xilafəti lərzəyə salan xalq qəhrəmanı kimi qəbul edilir,

onun islam dininin yayılmasına qarşı olduğu da xüsusilə vurğulanırdı. Təbii ki, o, doğrudan da qəhrəman və igid sərkərdə idi, bunu heç kim, o cümlədən xilafət tarixçiləri inkar etmir. Babəklə vuruşan, sonunda onu məğlub edən digər qəhrəman sərkərdə **Afşin**² (ölümü 841-ci il) isə Azərbaycan tarixində istilaçı, xalq hərəkatını qana bulayan düşmən ordusunun başçısıdır, “pis adam”dır. İslamı qoruyan, hətta milliyətə türk olması ehtimalı da istisna olunmayan Afşin bu gün əsas əhalisi müsəlman olan Azərbaycanın (rəsmi Azərbaycan tarixinin) gözündə sevimli qəhrəman surəti deyil. İran İslam Respublikası Azərbaycanında (Güney Azərbaycanda) yerləşən və Babəkin məskəni sayılan Ərk qalası isə İran Azərbaycan xalqının milli kimliyinə aid rəmz kimi qəbul edilir, xalq hər il bu qalaya könüllü yürüşə çıxır, bu yürüş bayrama çevrilir.

Tarixçi ənənələrdə yaşayan və ilkin şəklini dəyişmiş xatirələri aşkar etməyə çalışır. Tarixi

hadisənin iştirakçılarından, şahid və müasirlərindən qalan xatirələr və yazılı məlumatlar çox olmur. Özünü həmin hadisənin (və daha çox həmin hadisənin aparıcısı olan ideallaşdırılmış şəxsin!) varisi, davamçısı sayan cəmiyyət bu hadisənin və ya şəxsin obrazı üzərində işləməli olur. Çox müxtəlif növ təkrarlar vasitəsilə kollektiv yaddaş yaradılır. Kollektiv yaddaş fenomeni və onun tarixə çevrilməsi prosesinin, eləcə də tarixçi, filosof və sosioloqların ideyalarının təsvirində, qismən də olsa, Patrick H. Hutton'un icmalından istifadə edəcəyik (“*Tarix yaddaş sənəti kimi*” -*orijinalda “History as an Art of Memory”*).

Xatirələr və təkrardan kollektiv yaddaş, “xalq yaddaşı” yaranır. Xatırlamaq hələ anlamaq demək deyil. Təkrarlar xatirəni cilalayır, hamarlaşdırır, daha yaxşı anlaşılana və yadda qalan şəkllə salır. Tarixi romanlar və dərs kitabları, qəzet, jurnal, radio və televiziya, sənədli və bədii filmlər, bayramlar, yubileylər və digər mərasimlər “ümumxalq yaddaşı”nı formalaşdıran üsullar, vasitələrdir. Yaddaşın işi keçmişi bu günə gətirməkdir, amma bu iş kütləviləşəndə əlavələr, müxtəlif rənglər və çalarlarla sanki yenidən doğulur. Kollektiv yaddaş keçmişin və ya tarixin obrazı olsa da, sistemli iş onu rəsmi tarixə, xalqın tarixinə, xalqın mədəniyyət ünsürünə çevirir. Historisizm (tarixvarilik, tarixsellik?), yəni bir zaman baş verənlərin indi bərpa olunma bilməsini qəbul edən cərəyan bu prosesə qanuni gözlə baxır. İnşa olunmuş kollektiv yaddaş tarixi yaddaş da demək olar; tarixi yaddaş deyilən şey tarixi bilik və ya tarixi şüurla eyniləşir, onlar arasındakı fərqlər kiçilir.³ Kollektiv yaddaşın yaradılması ideyalar tarixinə deyil, sosial tarixə yaxındır. Onu da qeyd edək ki, fərdi yaddaşın, insan yaddaşının hərəkatverici qüvvələri tam məlum deyil, ideya və nəticələr tam aydın deyil, psixoloqların müşahidələri, zənnimcə, müəyyənliyə gətirib çıxarmayıb.⁴

Giambattista Vico (1668-1744) məşğul olduğu ritorika sənətinin dərin köklərini araşdırdığı “*Scienza Nuova*” (1725; “Yeni elm”) əsərini yazdı və tarixdə məhz bu əsəri ilə qaldı.⁵ O, şifahi mədəniyyətlərdə kollektiv yaddaş mexanizmini araş-

Giambattista Vico

²Elm və Sənət Məclisi 1-10, Tərtibçi və redaktor – Hamlet İsaخانlı. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2008, səh. 73-95

³Patrick H. Hutton. *History as an Art of Memory*. Vermont, 1993. Rusca: Патрик Х. Хаттон История как искусство памяти. Издательство «Владимир Даль», Санкт-Петербург, 2004

⁴Israel Rosenfield. *The Invention of Memory*. Basic Books, 1988

⁵Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. М., Киев, REFL-book, ИСА, 1994

dırdı. İnsanlar, mümkündür ki, dildən əvvəl işarələrlə, yəni müəyyən mənada heroqliflərlə ünsiyyət qururdular (!) Sonra şifahi ünsiyyət, sonra “vulqar hərflər” gəldi. Tarixçinin vəzifəsi poeziyanın hegemon olduğu ən qədim dövrün poetik kodlarını açmaq, poetik formada mövcud olan müdrikliyi anlamaqdır. Vico Roma hüququnun kökünün Yunan eposu kimi şifahi ənənələrdə olduğunu və dildən-dilə keçdiyini iddia edirdi. Homerə aid əsərlərin şifahi ədəbiyyat olduğunu, Homerin sadəcə onları oxuduğunu, onun ümumiləşdirici obraz olduğunu (kor rapsod) iddia edirdi. Vico öz metodunu fəlsəfə və filologiyanın sintezi sayırdı. Tarix təkrarlar üzərində qurulur. Tarix dairəvi hərəkətdədir, şifahi ənənənin kollektiv yaddaşı dövr edir. Tarix poetik ilham və xəyal dövründə doğulur, sonra nəsr ilə mücərrədlik dövrünə keçir. “Onun tarixi dinamika modeli dalğaya daha çox oxşayır: sahilə dəyir, sonra daha böyük güc qazanmaq üçün geri çəkilir”.⁶ “Filosoflar Allahın yaratdığı və buna görə yalnız onun dərk edə biləcəyi təbiəti ciddi surətdə öyrənməyə cəhd edirlər, lakin insanlar tərəfindən yaradılmış və buna görə insanların əli çata bilən millətlər dünyası, yəni vətəndaşlıq dünyası haqqında düşünməyə laqeyd olublar”.⁷

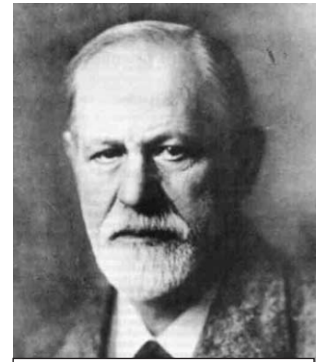

Maurice Halbwachs

Başlanğıcda qeyd etdiyimiz kimi, sürətlə dəyişən dünyada özünü itirən insanlar müəyyən sabitlik istəyirlər, bu isə ənənələrin dirçəldilməsini, daha doğrusu, kəşf edilməsini tələb edir. Dur-keim'in tələbəsi, fransız filosofu və sosioloqu **Maurice Halbwachs'in** (1877-1945) ölümündən sonra, 1950-də nəşr olunan “La Mémoire Collective” (“Kollektiv yaddaş haqqında”) kitabı bu mövzuya həsr olunmuş ilk ciddi əsər hesab edilə bilər. O, ənənələrin tarixşünaslığını inkişaf etdirdi. Yaddaş ancaq sosial dinamika söykənsə unudulmayıb böyüyə bilər. Fərdi yaddaş və təsəvvür uzunömürlü deyil, çox tez dumana bürünür və unudulur. Təkrar olunanlar qalır və kollektiv yaddaşa çevrilir. Bəzi şəxs və hadisələr yadda qalır, digərləri yaddan çıxır, ixtisara düşür; bu, Freud nəzəriyyəsinə ziddir, bilincaltı sanki unudulur, rol oynamır.

S. Freud hesab edirdi ki, keçmişi yaxşı bil-

mək gələcəyimiz üçün faydalıdır. Bilincaltı keçmişimizlə, kimliyimizlə bağlıdır. Bu baxımdan, psixozanaliz sanki yaddaş sənəti (əslində isə itirilmiş xatirələrin oxunması üsulu) kimi şərh oluna bilər. Yuxugörmələr xatirələrlə doludur. Psixozanaliz tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyət motivlərini izah edə bilər. Gerçəklik kimi qələmə verilən hadisə illüziyadır, xəyal olunandır, obrazdır. Özünü tanımaq, özünü dərk etmək insanın tam, o cümlədən gizli, açıq söylənməyən tarixini bilməkdir. Bu, bilincaltında olanın, basdırılmış xatirənin üzə çıxarılmasıdır. Fərdin uşaqlıq xatirələri və xəyalları olduğu kimi, miflərin öyrənilməsi xalqın, qrupun itirilmiş yaddaşının, xatirələrinin qalığıdır. Freudun yaddaşın kəsilməzliyi fikrinin çağdaş elmdə tərəfdarları çox deyil.

S. Freud

Halbwachs tarixi yaddaşdan ayırır, “canlı yaddaş bitəndə tarix başlayır” deyirdi. Yaddaş keçmişin təhrif olunmuş surətini verir, üstəlik, gerçəkliyin dəyişməsinə baxmayaraq bu surətdən yapışıb qalır. Tarix isə sənədləri, keçmişin əsas izlərini araşdırmaqla keçmişin doğruya daha yaxın surətini əldə etməyə çalışan elmi sənətdir; o, yaddaşın iki tərəfi olduğunu irəli sürürdü: şüurdakı stereotiplər və xatirələr. Stereotiplər bizdən asılı olmadan formalaşır. Xüsusi mərasimlər, siyasi və milli səciyyə daşıyan mərasimlər - kommemorasiyalar stereotipləri möhkəmlədir.

Xatirələr və onların əsasında sosial sifariş, cari dövrün ruhuna və tələbatına uyğun şəkildə inşa olunmuş kollektiv yaddaş daim təftiş olunur. Bu isə əvvəlki dövrlərin kollektiv yaddaşını tam bərpa etməyin mümkün olmadığını göstərir. Ümumiyyətlə, çox sürətlə dəyişən dövrlərdə kollektiv yaddaş da tez-tez dəyişir, içində ziddiyyətli məqamlar zühur edə bilər, sonrakı cılışma “işı düzəldir” (tam və ya əsasən). Son nəticədə sanki fərddən kənarında mövcud olan və fərdi öz çərçivələri içində saxlamağa çalışan (və buna müvəffəq olan) siyasi alət və ya milli kimlik, kollektiv yaddaş hakimiyyəti yaranır. Ənənələr və sosial dinamika bir-birini formalaşdırmaq gücünə malikdirlər. “Annales məktəbi” və onun davamçıları kollektiv yaddaşı və mentalığı həm mövzu olaraq, həm də araşdırma üsulu kimi tarixşünaslığa daxil etdilər.

Fransız tarixçisi **Philippe Aries** (1914-1984)

⁶Патрик Х. Хаттон. История как искусство памяти. Издательство «Владимир Даль», Санкт-Петербург, 2004, сәh. 134

⁷Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. М., Киев, REFL-book, ИСА, 1994, сәh. 159

Philippe Aries

kollektiv mentallıqlar tarixi, xalq mənəviyyəti tarixi, uşaqlıq tarixi, ölümə münasibət tarixi haqqında maraqlı əsərlər müəllifidir. Ənənə yaddaş üfününü daha dərinlərə aparır, hərçənd ki, üfük özü dumanlı və əlçatmazdır.⁸

Yaxın keçmişdən, yəni canlı yaddaşda qalan keçmişdən uzaq keçmişə hərəkət –bu, ənənədən tarixə doğru hərəkət deməkdir. Tarixçilər sadəcə keçmişin bərpası ilə məşğul deyillər, onlar keçmişin yaşamaqda olan hakimiyyəti ilə qarşılaşırlar. “Tarixin zamanı” (“Le Temps de l’histoire”, 1954) əsərində çağdaş tarixçilərin bəzi ənənələri nəzərə almadıqlarını, subyektiv tarixşünaslığın gözəgörünməz toruna düşdüklərini göstərməyə çalışıb. Dövlətlər uzaq əraziləri koloniyalaşdırdıqları kimi, onların tarixçiləri də keçmiş koloniyalaşdırmışlar. Tarix bugünkü dövlətin yaranma tarixinə çevrilib.⁹ Tarixlərin çoxu royalist, hökmdarpərəst tarixdir. Saraylarda universal (əsasən siyasi) xronikalar yaradılır, ayrı-ayrı ənənələr və dövrlər istədikləri şəkildə birləşdirilirdi. Boş qalan yerlər doldurulur və yeniyə yer saxlanmırdı. Əsl tarix isə keçmişin plüralizmini, müxtəlif ritmlərini, onun çağdaş dövr insanına əcaib, qəribə görünən cəhətlərini göstərməyə çalışmalıdır.

Əsasən 16-18-ci əsrlər Avropasına məxsus uşaqlıq tarixi və ailə haqqında kitabı 1960-da fransızca, 1962-də ingiliscə (“Centuries of Childhood” adı ilə) nəşr edildi. 1977-də nəşr olunmuş kitabında (“L’Homme devant la mort”) isə analogi yavaşma ilə ölümə münasibət tarixi şərh olunmuşdu. Uşaqlıq bioloji mahiyyətə görə deyil, sosial varlıq və mühit baxımından öyrənilmiş, uşaqlıq konsepsiyasının dəyişməsi, tərəqqisi tarixi irəli sürülmüşdü. Onun orta əsrlərdə uşaqlara qarşı biganəlik konsepsiyasındakı müəyyən metodoloji qüsurlar tənqidlərə məruz qalsa da, hər iki kitabın adı tarixşünaslığın dəyərli əsərləri sırasında çəkilməkdədir.

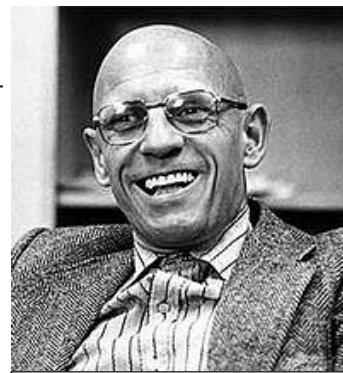
Mentalitetlərin tədqiqi tarixi ideallar ilə sosial gerçəkliklər arasında dəyişən münasibətlərin öyrənilməsinə kömək edir. Orta əsrlərin sosial-

iqtsadi tarixi üzrə tanınmış fransalı mütəxəssis **Georges Duby** (1919-1996) mentalitet tarixini ciddi araşdırmış, yeni (ikinci) minilliyin Avropasını öyrənmişdi. Ənənəvi mədəniyyətdən çağdaş Avropa mədəniyyətinə keçid zamanı (16-19-cu əsrlər) mənəviyyat necə dəyişib? Bu, ümumilikdən, ümumi yaşayışdan (necə sağ qalmaq daxil olmaqla) özəl həyat idealına (özünügerçəkləşdirmə daxil olmaqla) keçid deyilmə?! Böyük ailədən kiçik ailəyə keçiddən sonra ailədə münasibətlər, emosional intensivlik artdı. Yeri gəlmişkən, onun maraqlı və mübahisəli bir tezisini də yada salaq: səlib (xaç) səfərlərinin səbəbi vərəsəlikdən heç nə almayan, lakin yaxşı silahlanmış ikinci və üçüncü oğulların (ən azı Fransada) Levantda bəxtini sınamaq arzusu ilə bağlıdır.

Öz fəlsəfi və tarixi əsərlərində mü-rəkkəb dil və forma tət-biq edən **Michel Foucault** (1926-1984) ənənəni tarixi tədqiqatın əsası kimi inkar edir. Onun de-konstruktivist baxışına görə kollektiv yaddaş müxtəlif tarixi dövrlərin mənasını bir-biri ilə əlaqələndirməyə qadir deyil; kollektiv yaddaş bütöv ola bilməz. Tarix yaddaşın arxeologiyasıdır. Çağdaş güclər ürəklərindən keçən və həqiqət kimi qələmə vermək istədiklərini qanuniləşdirmək üçün tarixdən istifadə edirlər. Francis Bacon məxsus “bilik-gücdür” (knowledge is power) şüarına qarşı Foucault “güc bilik törədir” prinsipini qoydu. Lakin dəqiq yön verilmiş bilik də güc yarada bilir. O, keçmişdəki müəlliflə indiki oxucu arasında mətni yerləşdirir və

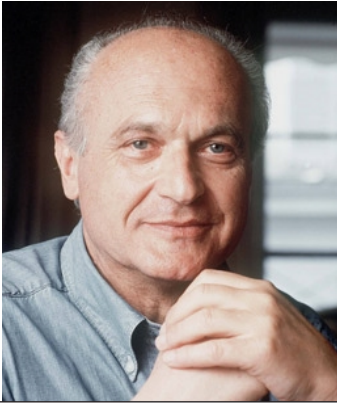
Georges Duby

Michel Foucault

⁸Патрик Х. Хаттон. История как искусство памяти. Издательство «Владимир Даль», Санкт-Петербург, 2004, сәh. 237-238

⁹Патрик Х. Хаттон. История как искусство памяти. Издательство «Владимир Даль», Санкт-Петербург, 2004, сәh. 240

Pierre Nora

dillə bəyan edilən formal düşüncə tərzinin (diskursun) tarix-yazmada çərçivə rolu oynadığını iddia edir. ("Archaeology of Knowledge", 1972)

Fransız tarixçisi **Pierre Nora** (1931) Fransız kimliyi və yaddaşa tarixin münasibəti məsələlərini araşdırmışdır.

1984–1992-ci illərdə yazılmış "Les Lieux de mémoire" ("Yaddaşın məkanı", ingiliscəyə qısaldılmış tərcümədə "Realms of Memory", Columbia University Press, 1996–1998) əsəri fransız milli yaddaşı haqqında sanballı əsəri ilə geniş tanındı. Yaddaş xatirəni müqəddəsləşdirir, tarix isə onu sıxışdırır, adiləşdirir. Yaddaş tarix üçün şübhəli qaynaqdır. Yaddaş məkanının kəşfi, aşkar edilməsi arxeoloji işdir. Sənədlər, mətnlər artefaktlardır, onları təmizləmək lazımdır. Tarixin sürətinin artması keçmişi bizdən sürətlə uzaqlaşdırır; bu, kimliyimizə təsir edir.

Bir sosial ünsiyyət dövrünün sonra gələn yeni, daha geniş tutumlu və daha sürətli ünsiyyət dövrü ilə əvəzlənməsi kollektiv və ya sosial yaddaşın yeni məzmun və yeni forma almasına səbəb olur. Şifahi ünsiyyət, əlyazma kitabı şəklində olan yazılı ünsiyyət, kitab çapı dövrü, kağız əsaslı mədəniyyətdən keyfiyyətə fərqli elektromaqnit dalğa əsaslı radio-telefon-televiziya dövrü və nəhayət, internet dövrü yaddaşın mahiyyətinə və bununla da keçmişə münasibətə, keçmişin dərinə təsir edir. Bu məsələ bir çox tarixçi, sosioloq, ədəbiyyatçı və mədəniyyətşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Marshall McLuhan

Kanada filozofu, ədəbiyyatçı və media nəzəriyyəçisi **Marshall McLuhan** (1911-1980) yazılı və çap mədəniyyətinin, elektron medianın və rəqəmsal aləmin sosial təsirlərini, ünsiyyət vasitələrinin dəyişməsinin təfəkkür tərzini dəyişdirməyə

cəhd etdiyini irəli sürmüş və əsaslandırmağa çalışmışdı. "The Gutenberg galaxy: The Making of Typographic Man" (University of Toronto Press, 1962) kitabı ilə məşhurlaşdı. O, iddia edirdi ki, çap işinin geniş vüsət qazanması nəticəsində kollektivizm zəiflədi və fərdiyyətçilik gücləndi. Media insan hissələrinin, bədən və beyninin "genişlənməsidir". "Televiziya sayəsində dünya böyük kəndə çevrildi, verilişlərin böyük hissəsi kənd dedi-qodularının yenidən canlandırılması, bərpasıdır". "Qlobal kənd" ("the global village") kəlməsinin müəllifidir; kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı dünyanı "qlobal kənd"ə çevirdi. Peyklər dövrü isə Yer kürəsini "qlobal teatr"a döndərdi. Texnoloji və xüsusi halda media determinizmindən bəhs etmiş, çağdaş media texnologiyalarının təkə informasiya daşıyıcı rolu oynamadıklarını, dünyanı, gerçəkliyi konsepsiyalaşdıran, kodlaşdıran, təsnif edən güc olduqlarını söyləyirdi.

Amerikan mədəniyyətşünası **Walter J. Ong** (1912-2003) "Şifahi və yazılı ənənələr" ("Orality and Literacy: The Technologizing of the Word", 1982) əsərində şifahi sözün indi də öz gücünü saxladığını irəli sürdü. Yazı texnologiyası (yazı da od, buxar mühərriki,... kimi texnologiyadır) ilə yanaşı

Walter J. Ong

yeni şifahi mədəniyyət də mövcuddur: telefon, televiziya, radio şifahi mədəniyyəti yeni şəkildə gücləndirdi. Onlara "ikinci lay şifahi mədəniyyət" demək olar. Müəyyən təbəqələrdə özünü göstərən, əhatə dairəsi nisbətən dar olan əlyazma mədəniyyəti geniş sosial xarakterli çap kitab mədəniyyətinə keçdi. Mediokratik mədəniyyət və elektron üsullar isə çap mədəniyyətindən qat-qat çox sürətli olduğu üçün düşüncə tərzini silkələdi, titrətdi. Yazı mücərrəd düşüncəni mühüm dərəcədə gücləndirdi (yazı özü mücərrəddir). Mədəniyyət (şifahi, yazılı, çap, elektron), ənənə, yaddaş və tarix arasındakı əlaqələr geniş müzakirə mövzusunə çevrildi.

(davam edəcək)